

KRÁSZ LILLA

Képzés, hivatás, önreprezentáció

Az „ideális orvos” társadalmi-kulturális képlete a 18. századi Magyarországon*

Az akadémikus orvosok személyével, az orvosi hivatással kapcsolatban a 18. században széles körben elterjedt kortársi megnyilatkozásokban számtalan toposz-szerűen hangoztatott elem jelenik meg: külhoni egyetemeken szerzett, az antik autoritások ismeretéig visszanyúló elméleti tudásuk, a beteggyógy mellett szerzett gyakorlati tapasztalataik; tudományos utazásaik; latin nyelvtudásuk; tudományos társasági tagságaik; személyes beteglátogatások, valamint kül- és belföldi partnerekkel (többnyire páciensekkel és tudós orvoskollégákkal) folytatott levelezés útján kiépített kiterjedt kapcsolatrendszerük és általában a tudományokban való jártasságuk. Az alábbiakban a komáromi származású, Pesten működő orvos testvérpár, Cseh-Szombathy József (1748–1815) és Sámuel (1757–1838) ideáltipikusnak tekinthető képzési útjának, kapcsolati hálózatának, vagyoni állapotának vizsgálatával azokat a tényezőket mutatjuk be, amelyek segítségével megragadhatónak tűnnek a Magyar Királyságban a 18. század utolsó harmadának olyan komplex folyamatai, amelyek hozzájárultak az orvosi hivatásrendi tudat kialakulásához, valamint a társadalmi réteg- és identitásképződéshez.

Az orvosi képzés változó színterei

Az orvosokhoz fűződő „tudós ideál” sehol sem jelenik meg nyilvánvalóbban, mint Weszprémi Istvánnak (1723–1799), a Debrecenben működő physicus-orvosnak 1774 és 1787 között kiadott négy kötetes munkájában, amelyben enciklopédikus igényességgel bemutatja Magyarország és Erdély orvosainak a kezdetektől saját koráig terjedően összeállított hosszabb-rövidebb életrajzeit.¹ Weszprémi mindegyik életrajzban kiemeli az orvosok alázatos vallásosságát, emberi és erkölcsi kvalitásaikat, de mindenekelőtt tudásukat ünnepli. Kortársairól összeállított bio-bibliográfiái azonos szerkesztési elveket

követve lényegében két részből állnak, mindenütt hangsúlyozva tudós mivoltukat, tudományos eredményességüket. Először is felvázolja az adott orvos családi hátterét, iskoláit és további életútját, majd minden egyes biográfiához a bemutatott orvos szakirodalmi tevékenységének illusztrációjaként bibliográfiát is csatol, amelyből a legjelentéktelenebbnek tűnő írás sem maradhatott ki, sőt esetenként idézeteket is közöl az egyes művekből.² A *historia litteraria*-k szerkesztési technikáját követve, minden egyes személyről lényegében ugyanazt a történetet rekonstruálta. Hősei gyermekként jámbor vallásosságban nevelődtek, majd alsó- és középfokú iskolába kerülve nagyszerű tanárokkal kerültek kapcsolatba, akik arra ösztönözték őket, hogy elmerüljenek az orvosi tudományok, a természetfilozófia vagy egyes esetekben a teológia tudományaiban. Majd azokat a tanárokat és professzorokat vette sorra, akikkel a szóban forgó orvos egyetemi évei alatt került kapcsolatba és rendszerint nagy hatást gyakoroltak pályafutására. Valójában nem volt olyan iskola, nem volt olyan univerzitás, amelyet Weszprémi ne tartott volna valamilyen vonatkozásban dicséretre méltónak: nála minden egyetem valamilyen szempontból kiváló oktatási és meghatározó tudományos centrumként jelenik meg. Az utazás kiemelt szerepet játszott ezekben a standardizált életrajzokban. Bio-bibliográfiáinak szereplői a kor szokásainak megfelelően egyetemi éveiket szinte rutinszerűen osztották meg több intézmény között, de többen orvosdoktori oklevélük megszerzését követően, rendszerint gyakorlati ismeretek és készségek elsajátítása céljából hosszabb-rövidebb európai tanulmányuta(ka)t is tettek.

Amint az Weszprémi orvos-életrajzaiból is kitűnik, a medicina stúdiumra vállalkozó diákoknál az egyetem vagy egyetemek kiválasztásában érvényesülő szempontok között a következők játszottak szerepet: anyagi megfontolások, esetleges családi tradíciók, a hazai középfokú tanulmányok során az adott tanintézet külföldi orientációi alapján kapott ajánlások és javaslatok, egy-egy hírneves professzor személye vagy

* Írásommal Soós Istvánt köszöntöm, aki a 18. század és 19. század első felének kutatásának számos területén maradandót alkotott. Jelen tanulmány a Kazinczy-kutató Soós Istvánnak szól: az írás egyik főszereplője az a Cseh-Szombathy József, akit az egyébként mindig igen kritikus Kazinczy Ferenc is a legnagyobb tisztelettel és elismeréssel említ több levelében.

¹ *Weszprémi István: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza.* (Ford. Vida Tivadar.) IV. k. Bp., 1970.

² Weszprémi korszakos művéről, forrásairól, levelezőhálózatáról az eddigi legteljesebb összefoglalást ld. *Szelestei N. László: 18. századi tudós-világ.* 2. Weszprémi István (1723–1799) és orvostörténeti műve. In: Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1979. Bp., 1979. 519–562.

a kortársak szűkebb szakmai nyilvánosságának megítélésben az adott egyetem által kínált, különlegesen innovatív oktatási program, valamint az egyedi, más oktatási központok curriculumában nem szereplő kurzusok látogatásának lehetősége. Mindezekén túl a 18. század második felében, különösen annak utolsó harmadában a külföldi egyetemekre készülő diákok számára egyre fontosabb kritériummá vált, hogy a választott tanintézet rendelkezik-e a birodalmi és magyarországi vonatkozó rendeletekben is előírt és megkövetelt gyakorlati készségek és képességek elsajátításához szükséges infrastrukturális háttérrel, mint például anatómiai színházzal, botanikus kerttel, laboratóriumokkal, gyakorló kórházzal, a természet három országát reprezentáló állati preparátumokkal, növény- és ásványtani gyűjteményekkel, valamint fizikai, matematikai és kémiai instrumentumgyűjteményekkel.

Weszprémi orvosbiográfiáin kívül a rendelkezésünkre álló források azt mutatják,³ hogy egyértelműen a protestáns orvosjelöltek voltak azok, akik a fentiekben körvonalazott szempontokat figyelembe véve tanulmányaik során két vagy akár több egyetemre is beiratkoztak. Míg az evangélikus felekezethez tartozó peregrinusok változó intenzitással, de jellemzően Halle – Jéna / Wittenberg / Göttingen / Helmstedt, vagy ritkább esetben Lipcse / Strasbourg – Altdorf / Erfurt / Erlangen univerzításai között osztották meg tanulmányi idejüket, addig a reformátusok nagyrészt hollandiai (Leiden, Utrecht, Franeken), kisebb részt az előbbiekkal kombinálva a svájci orvosi fakultásokat (Bázel, Zürich) látogatták. Strasbourg és Göttingen egyetemeit mindkét protestáns felekezet tagjai felkeresték, ami mindenekelőtt ezen intézmények szellemi nyitottságával, oktatási programjuk egyedi voltával és nem utolsósorban azzal magyarázható, hogy az orvosi gyakorlat megszerzése szempontjából előnyös feltételrendszert biztosítottak.⁴

A 18. század utolsó harmadától a magyarországi protestáns peregrináció stratégiájában változások figyelhetők meg. Ezek a legtöbb esetben egyfajta kényszer miatt következtek be, ugyanakkor anyagi konzekvenciákkal is jártak. Különösen megfigyelhető ez a fokozat megszerzésének színterül kiválasztott univerzitás esetében. Az orvosi képzés, az orvosi tudás és általában az egészségügyi szervezetrendszer birodalmi szintű uniformizálását célzó Habsburg reformtörvények összefoglalását az 1770. évi Egészségügyi Főszabályzat és annak 1773. évben kibocsátott Kiegészítése rögzítette. Ezek minden korábbi vonatkozó rendelkezésnél szigorúbb előfeltétel rendszert szabtak a Monarchia területén praktizálni kívánó akadémikus orvosok számára a hivatalos működési

engedélyek kiadása tekintetében. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy minden, a Magyar Királyság területén orvosi praxist folytatni kívánó orvosnak az őt alkalmazó hatóságoknak (gyakorló orvos esetében a középszintű törvényhatóságnak, vagy physicus-orvosi alkalmazás esetében a helytartótanácsnak) olyan diplomát kellett felmutatnia, amelyet vagy a bécsi orvosi fakultáson vagy 1770-től a nagyszombati (majd az átköltözés után a budai, illetőleg pesti) fakultáson szerzett meg. A külföldön elnyert orvostudományi fokozatokat következként e két fakultás valamelyikén kellett nosztrifikáltatni. A következtetésen, a bécsi kormányzati szervek és így a magyarországi helytartótanács részéről visszamenőleges érvénnyel is végrehajtott képzési előírások azt eredményezték, hogy a protestáns peregrinusok az 1770-es évektől alapvetően kétféle stratégiát követtek. Egyfelől gyakorlattá vált, hogy a német, holland, svájci egyetemeken folytatott hosszabb-rövidebb ideig tartó tanulmányaikat követően ritkábban a bécsi, és mind gyakrabban a nagyszombati (budai, ill. később pesti) fakultásokra iratkoztak be mindössze néhány hónapra vagy akár ennél is rövidebb időre, hogy így honosítsák a külföldön megszerzett oklevelüket a szükséges újabb tézisek vagy disszertáció benyújtása és a kapcsolódó disputáció abszolválása után.

A katolikus felekezethez tartozó orvosok peregrinációs szokásaira általában nem volt jellemző, hogy tanulmányaikat akár két univerzitás között is megosszák. Míg a 18. század első felében a Magyarországon működő orvosok doktori fokozatukat elsősorban itáliai egyetemeken (kiemelten Padova, ritkább esetben Bologna vagy Róma) szerezték meg, a század közepétől a bécsi egyetem orvoskara van Swieten 1748/49. évi átfogó oktatási reformjainak köszönhetően rövid időn belül a legvonzóbb, sőt a következő néhány évtizedre nézve szinte kizárólagos célponttá vált. Az orientációváltásában valószínűleg két szempont játszott meghatározó szerepet: egyfelől a bécsi orvoskar kínálta minőségi és innovatív tudás elsajátításának lehetősége, másfelől a pénzügyi természetű megfontolások. A van Swieten-i egyetemi reformok egyik legfontosabb eleme a *theoria* és a *praxis* világos szétválasztása, vagyis az addig elhanyagolt és lenézett gyakorlati tudás és tapasztalat felértékelődése, amely szemlélet viszonylag rövid idő alatt több látványos szerkezeti-tartalmi újítást hozott: új curriculum, új vizsgarend, betegágy melletti „protoklinikai” oktatás bevezetése és a mindezekhez szükséges infrastrukturális háttér biztosítása. A reformok másik fontos eleme volt az addig szinte megfizethetetlenül magas beiratkozási, kurzuslátogatási és vizsgadíjak konszolidálása, illetve bizonyos tételtek teljes megszüntetése.⁵ A bécsi egyetem népszerűsége a

³ Ld. a különböző műfajú és különböző nyilvánosságú forrásokat: egyetemi matrikulákat, a helytartótanács számára megküldött bizonyítványokat és okleveleket. A diplomahitelesítések levéltári dokumentációját a kezdeti időszakból ld. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Helytartótanácsi Levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, Acta sanitatis (C 37), Lad. A. Fasc. 33–34; uo. Departamentum sanitatis (C 66), 1783/84. F. 9., 1785. F. 1., 1785/86. F. 34., 1787. F. 2., 1789. F. 35., további adalékok nyújtanak az orvosdoktori disszertációkhoz fűzött rövid életrajzok, halotti prédikációk, esetlegesen fennmaradt orvosi naplók és naplótörödékek.

⁴ A 18. századi, a Magyar Királyság területéről kiinduló *peregrinatio medica* idő-, szám- és térbeli mutatóiról ld. Krász Lilla: The Circulation of Medical Knowledge in Eighteenth-Century Hungary. *East Central Europe*, 40 (2013) 268–295.

⁵ A bécsi egyetemen végrehajtott orvostudományi reformok tanrendet érintő tartalmi elemek és különös tekintettel az elmélet és gyakorlat megváltozott viszonyrendszeréből következő strukturális újításokra nézve vö. Erna Lesky: The development of bedside teaching at the Vienna Medical School from scholastic times to special clinics. In: The History of Medical Education. (Ed. C. D. O'Malley.) Berkeley, 1970. 217–234.; *Uő*: Gerard van Swieten. Auftrag und Erfüllung. In: Gerard van Swieten und seine Zeit. (Ed. Erna Lesky–Adam Wandruszka.) Wien, 1973. 11–62.; Axel Karenberg: Lernen am Bett der Kranken. Die frühen Universitätskliniken in Deutschland (1760–1840). Hürtgenwald, 1997. 46–57.; Sonia Horn: „...eine Akademie in Absicht der Erweiterung der medizinisch-chirurgischen Wissenschaft...”. Hintergründe für die Entstehung der medizinisch-chirurgischen Akademie

nagyszombati orvoskar megalapítása után sem csökkent: többen legfeljebb nem teljes stúdiumot végeztek Bécsben, hanem a két egyetem között osztották meg tanulmányi idejüket.

Utazó orvosok

Egy magyarországi peregrinus diák átlagosan három-négy év külföldi egyetemi tanulmány után szerezte meg az orvosdoktori fokozatot, de sokszor a diploma megszerzése akár öt-hat évet, vagy néhány egyedi esetben még ennél is hosszabb időt vett igénybe. A már vizsgázott „kész” orvos oklevele kézhez vétele után vagy két különböző egyetemi beiratkozása között, finansziális erőforrásainak függvényében rendszerint néhány hónapot vagy ennél jóval hosszabb időt fordított arra, hogy tanulmányút keretében tovább gyarapítsa elméleti tudását, gyakorlati tapasztalatait, kialakítsa és bővítsé tudományos kapcsolatrendszerét. Ezek az utazások sajátos ötvözetét képezték a *Studienreise* és a *Gelehrte Reise*-típusú utazásoknak.⁶ A magyarországi orvosok tanulmányi, illetve tudományos utazásairól mindeztidáig kevés elsődleges forrás (útinapló, emlékkönyv) került elő. Nekrológokból, levelezésekből azonban tudjuk, hogy a 18. század folyamán különösen a protestáns, külföldi egyetemeken tanuló orvosok képzésének integráns részét képezte neves gyakorló sebészek, szülészek, elméleti szakemberek, természettani gyűjtemények felkeresése.

A képzési program, a későbbi orvosi praxis tekintetében az általunk feltárt és eddig ismert legrészletesebb dokumentációval a Cseh-Szombathy testvérekről rendelkezünk.⁷ A testvérpár idősebbik tagja József, szülővárosában Komáromban, majd Pozsonyban és a Debreceni Református Kollégiumban abszolvált középfokú tanulmányait követően 1776-ban indult el közel hat esztendeig tartó peregrinációs útjára. 1777 májusában a franekeri egyetemre iratkozott be. Itt ismerte meg a holland medicina legkiemelkedőbb alakjai között számon tartott Petrus Camper professzort (1722–1789), aki tanári pártfogásába vette. Két szemeszter után professzora ajánlására a göttingeni univerzitáson töltött el két esztendőt, de 1780 márciusában ismét visszatért Camperhez Franekerbe. Innen hollandiai mestere ajánlásaival 1781 áprilisától több hónapot

„Josephinum. In: Josephinismus – eine Bilanz. (Ed. Wolfgang Schmale-Renate Zedinger–Jean Mondot.) Bochum, 2008. 215–244.

⁶ A kora újkori tanulmányi és tudományos utazások tipológiájáról, elméletéről és gyakorlatáról vö. *Hans Erich Bödeker*: „Sehen, hören, sammeln und schreiben.” Gelehrte Reisen im Kommunikationssystem der Gelehrtenrepublik. *Paedagogica historica*, 38 (2002) 505–532.; *Justin Stagl*: Eine Geschichte der Neugier. Die Kunst des Reisens 1550–1800. Wien–Köln–Weimar, 2002.

⁷ A nemes Cseh család eredetileg Pozsony vármegyéből, Nagyszombat városából származik, majd több ágra szakadt. Az az ág, amelyikhez Cseh-Szombathy József tartozott, Komáromba költözött, és a 18. század első felében vette fel a Szombathy családi előnevet. Cseh-Szombathy József eddig ismert legteljesebb életrajza Báthori Gábor (1755–1842) Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke által írott nekrológból ismerhető meg. *Báthori Gábor*: Néhai Nagy Hírű Orvos Doktor Tekintetes, Nemes, Nemzetes Cseh Szombati József Úr Életének rövid leírása. In: *Uő*: Emlékezet kövekkel megrakott Temető Kert, vagy olly Halotti Prédikációk, melyeket külömb⁶ külömb⁷ helyeken, s időben elmondott Báthori Gábor. II. k. Pest, 1821. 77–97.

töltött Párizsban: Antoine Louis (1723–1792) és Pierre Joseph Desault (1738–1795) akkor Európa-hírű sebészek mellett gyakornokoskodott több párizsi kórházban (*La Salpêtrière*, *Hôpital de la Charité*, *Hôtel Dieu*), rendszeres látogatója volt Antoine Portal (1742–1832) anatómiai kurzusainak a *Jardin du roi* képzési központban.⁸ Párizs után Strasbourgban időzött, majd több nevezetes németországi város meglátogatása után a bécsi egyetemen szerezte meg orvosdoktori fokozatát.⁹ A kor szokásainak megfelelően minden bizonnyal vezetett útinaplót, amely azonban mindeztidáig nem került elő.

Jóval részletesebb dokumentáció áll rendelkezésünkre a tíz évvel fiatalabb öccs képzési útjáról. Cseh-Szombathy Sámuel 1786 és 1789 között három esztendeig Göttingenben orvosi tanulmányokat folytatott. Ezután – bátyjához hasonlóan, a külföldi egyetemen szerzett oklevelek nosztrifikációjára vonatkozó kötelezettség teljesítése érdekében – praktikus okokból a bécsi egyetemre iratkozott be, és alig két szemeszter tanulmányi időt követően itt szerzett orvosdoktori fokozatot 1790 júliusában. Német nyelven vezetett útinaplójának tanúsága szerint 1790. december 26-án indult útnak Bécsből, s nyitotta meg „*Bemerkungen über meine Reise von Wien aus...*” címmel feljegyzéseinek sorát. Maga a napló tartalmilag két részből áll: az első részben jegyezte fel naprakész pontossággal a kiadásait, míg a második részben szerepel útiélményeinek, szakmai tapasztalatainak naponkénti vagy ennél hosszabb időintervallumot összegző, de mindenképpen az eseményekkel egyidejűleg vagy legalábbis közel egyidejűleg és meglehetősen tömörséggel megfogalmazott leírása. Cseh-Szombathy utazásának dokumentációjához tartozik továbbá még két *album amicorum*. Ezek az kötetek ebben az időben elengedhetetlennek számítottak az utazások során, és a folyamatosan bővülő szakmai és baráti kapcsolati háló tagságát illusztrálták. Cseh-Szombathy kötetei összesen 180 inscriptiót tartalmaznak, amelyek 1789. április 15. és 1792. május 12. között keletkeztek.¹⁰ A napló

⁸ A 18. század második felében már fogalomná vált párizsi orvosi iskola (*l'École de Paris*) különösen a formálódó új szemlélet, a patológiai anatómia, a gyakorlati sebészet, a szülészeti területein kínált lehetőségek miatt vált Európa-szerte híressé. Az ideérkezők számos nyilvános és privát, ingyenes és fizetős kurzusok, intézményi vagy magán anatómiai, kémiai cabinet-ek közül válogathattak, továbbá Párizs 22 kórháza közül több oktató centrumként is működött, ahol betegágy mellett gyakorlati, műtéti oktatásban részesültek, vö. *Yves Laissus–Jean Torlais*: Le Jardin du Roi et le Collège Royal dans l'enseignement des sciences au XVIIIe siècle. Paris, 1986; *Andrew Cunningham*: The Anatomist Anatomist's d. An Experimental Discipline in Enlightenment Europe. Aldershot, 2010. 98–119. Cseh-Szombathy József formális külföldi egyetemi tanulmányai kizárólag utazásáról Báthori Gábor református püspök nyomtatásban is kiadott nekrológjában tesz említést: *Báthori G.*: i. m. II. k. Pest, 1821. 81–84.

⁹ Cseh-Szombathy József külföldi egyetemlátogatásai az egyetemi matrikulák alapján is jól rekonstruálhatóak, vö. *Bozsay Réka–Ladányi Sándor*: Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918. Bp., 2007. 118.; *Tar Attila*: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon, 1694–1789. Bp., 2004. 115.; *Kiss József Mihály*: Magyarországi diákok a Bécsi Egyetemen, 1715–1789. Bp., 2000. 87.

¹⁰ Cseh-Szombathy Sámuel nyolcadrét formátumú könyvecskébe írt útinaplóját ld. Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Könyvtár Kézirattára, *Bemerkungen über meine Reise von Wien aus, von 26ten Dezember 1790* R 695. A két szintén nyolcadrét formátumú emlékkönyvet ld. uo. R 693, R 694. Az emlékkönyvekben szereplő bejegyzőknek közel két-

kiadásait rögzítő részéből napra pontosan rekonstruálhatóak utazásának különböző állomásai, az egyes helyeken eltöltött idő, étkezési szokásai, de a postaköltségek bejegyzéséből az is megtudható, kiktől kért ajánlóleveleket, kiktől szerezte be az információkat az éppen soron következő tervezett úti céljairól. Német földön Erlangenben, Bambergben, Würzburgban és Mainzban töltött hosszabb időt, majd innen Hollandiába ment, ahol Nimwegenben, Haarlemben, Franekerben, Leidenben, Hágában, Delftben és Rotterdamban tett rövid látogatásai mellett a fő célállomásai Amszterdam és Utrecht voltak. A leghosszabban, mintegy nyolc és fél hónapig Angliában időzött, ám az itt szerzett élményeiről igen szűkszavú, mindössze néhány oldalas leírást ad. Cseh-Szombathy tájékoztató mindenről, ami orvosként felkeltette érdeklődését, mindenről, amit látott, megtapasztalt és későbbi orvosi praxisára nézve hasznosíthatónak ítélte. Azokban a városokban, amelyekben hosszabb időt töltött, felkereste az egyetem orvoskarát, az egyetemi klinikát, orvos-sebészeti kollégiumot, szülőotthont, botanikus kertet, anatómiai színházat, fizikai instrumentum- és más természettani gyűjteményeket, kémiai laboratóriumokat, obszervatóriumokat, városi és katonai kórházakat, lelencházakat és tébolydákat. Mindemellett hosszasan időzött orvosok, arisztokraták privátbibliotékáiban, ahol a szokásainak megfelelően régi kéziratokról sajátkezű másolatokat, kurrens orvosi szakkönyvekről jegyzeteket készített, amelyeket – a kiadásait rögzítő naplórész tanúsága szerint – rendszeresen hazaküldött József bátyjának Pestre.¹¹ Naplójában tárgyyszerű, rövidebb leírásokat ad az orvosi oktatás színvonaláról, az általa vizitált kórházak állapotáról és felszereltségéről, valamint azokról a műtétekről, amelyekben maga is asszisztálhatott. Feljegyzései közé bekerültek azok a kórházi esetleírások is, amelyeket már végzett orvosként a diagnózistól a végkifejletig tevőlegesen is végigkísérhetett.¹² Kiadásainak egyes tételei azt mutatják, hogy az orvosi gyakorlat és önképzés mellett kisebb kirándulásokat is tett: ellátogatott

harmada orvosprofesszor vagy praktizáló orvos, szülész, sebész, tartományi vagy városi *physicus*-orvos volt.

¹¹ Cseh-Szombathy naplójában is többször utal arra, hogy a különböző gyűjteményekben, kórházakban látott és megtapasztalt jelenségekről részletes leírásokat és rajzokat készített, ezek azonban sem a naplóban, sem levelek formájában mindezidáig nem kerültek elő.

¹² Cseh-Szombathy az esetleírások sorában különös részletességgel taglalta a würzburgi Juliusspitalban tapasztaltakat és az egyetem anatómia, sebészet és szülészet professzorának, Carl Caspar Sieboldnak (1736–1807) a vezetésével végzett műtéti beavatkozásokat. A magyar orvos részt vett három térd feletti és egy térd alatti amputáción, s amint írja, az egyik, eleve legyengült állapotban érkezett, 40 év körüli beteg, akinek a jobb lábán szerencsétlenül végzett érvágásból keletkezett óriási aneyrmatikus daganat miatt kellett a lábát eltávolítani, 8–9 nappal az operáció után seblázban meghalt. Egy másik eset a korszakban mindenütt jelenlévő babonás elképzeléseken alapuló betegségmagyarázó gyakorlatra és öndiagnózisra is felhívja a figyelmet: egy 12–13 éves forma kislánynak természetellenesen nagyra nőtt nyelvét kellett eltávolítani, ami az apa elmondása alapján úgy keletkezett, hogy a lány anyja az állapotossága időszakában rácsodálkozott egy ökor nyelvére. Mivel a gyermek nyelvének nemcsak a műtéti úton eltávolított része volt már egészen elüszkösödött állapotban, hanem az üszkösség átterjedt a megmaradt nyelvcsontokra is, a fertőzés következtében a beteg meghalt. Az esetleírásokat ld. Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Könyvtár Kézirattára, *Bemerkungen über meine Reise von Wien aus*, von 26ten Dezember 1790. R 695. fol. 53r–56v.

Wormsba, Mannheimbe, Heidelbergbe, valamint útközben szerzett betegsége okán gyógyulás céljából London környéki pihenőhelyekre (Greenwichbe, Richmondba, Chelsea-be). Rotterdamban és Londonban múzeumba, színházba és koncertekre járt, megnézte a Szent Pál-katedrális és a Westminster. Minden számára szakmai szempontból fontos helyre a korszak tudományos utazásszervezési gyakorlatának megfelelően ajánlólevelekkel érkezett. Az első olyan város, ahol mintegy egy hónapig tartózkodott, Erlangen volt, ahová egykori göttingeni professzoraitól vitt ajánlásokat, majd következő állomáshelyére (Bambergbe) már az erlangeni egyetemi professzorok ajánlásaival érkezett. A korabeli tudományos utazások egymást követő célállomásainak kiválasztásában nemcsak az utazó egyéni preferenciái voltak meghatározók, hanem a *respublica litteraria* tudósokból, természetbúvárokból, gyűjtőkből álló hálózata is, amelynek tagjai ajánlólevelek kiállítására révén, szinte „kézről-kézre” adták az arra érdemesnek ítélt személyt, és e gesztussal szimbolikusan be is fogadták őt saját világukba. Cseh-Szombathy Sámuel utazásának különböző helyszínein szerzett ajánlásokon kívül a hollandiai Franekerbe például magával vitte József bátyjának, az egykori Petrus Camper-tanítványnak az ajánlólevelét és Camper-fordítását. A személyesség és szakmai kapcsolódás eme dokumentálása révén a korszak legkiemelkedőbb tudósai között számon tartott sokoldalú természetbúvár-orvos fiának, a szintén tudós matematika és kísérleti fizika professzor Adriaan Gilles Campernek (1759–1820) a vendégszeretetét élvezhette, aki bevezette őt apjától örökölt és általa „szép ásványokban tovább gazdagított” kabinétumába.¹³ Úgy tűnik, Cseh-Szombathy kapcsolati hálójának építésében, utazása során az éppen aktuális úti céljainak megtervezésében a legfontosabb összekötő kapocsnak egykori göttingeni tanulóévei számítottak, és ezáltal Göttingenhez kötöttsége volt a leginkább meghatározó. Miként útinaplója, de az emlékkönyveiben szereplő autográfok is dokumentálják, minden nehézség nélkül jutott be azokba a tanintézetekbe, kórházakba, könyvtárakba és gyűjteményekbe, ahol a Georgia Augusta-n végzett, időközben nagy reputációval rendelkező pozícionált tudósok dolgoztak: így találkozott a neves természettudós Samuel Soemmeringgel (1755–1830), a mainzi egyetemen orvosi terápia professzor Georg Wedekinddel (1761–1831), ott jártakor a mainzi egyetem könyvtárosaként működő nagy

¹³ A zoológia, a paleontológia, az antropológia, az összehasonlító anatómia 18. században formálódó új tudományterületeiben egyaránt járatos és maradandót alkotó Petrus Camper több ezer darabból álló, az általa elkülönített, európai, néger, mongol és amerikai rasszokba sorolt emberi koponyákat, állati preparátumokat és csontvázakat, mineráliákat, fossziliákat egyaránt tartalmazó természettani gyűjteménye Európa-szerte vonzotta a szakmai látogatókat. A gazdag kollekciónak gondozó és tovább gyarapító fia 1811-ben francia nyelven Buffon rendszerezési elméletét követve állította össze és adta ki a kollekciónak kommentált katalógusát, ld. *Adriaan Gilles Camper: Description succincte du musée de Pierre Camper*. Amsterdam et à La Haye, 1811. Cseh-Szombathy útinaplójában csodálattal ír a Camper-féle gyűjteményben látott krokodil-, majom-, elefánt- és rinocéroszcsontvázokról, a medve- és lókoponyákról, a kétéltűek kollekciónak és a különböző kövületekről. Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Könyvtár Kézirattára, *Bemerkungen über meine Reise von Wien aus*, von 26ten Dezember 1790. R 695. fol. 59r–61v.

világutazó természetbúvár etnológus Georg Forsterrel (1754–1794).¹⁴ Cseh-Szombathy Sámuel hosszú, mintegy hat esztendőig tartó tanulmányai és utazásai során a medicina területén korának minden fontos szaktekintélyével személyes kapcsolatba került, mindent látott, hallott és olvasott, ami a 18. század végének Európájában újszerűnek, innovatívnak számított, s így a legkorszerűbb elméleti és gyakorlati tudás birtokában térhetett vissza 1792 májusában Magyarországra.

Orvosi hivatás és önreprezentáció

Egy kezdő orvos számára néhány sikeres gyógyítás, egy-egy előkelő beteg páciens bizalmának és/vagy pártfogásának elnyerése, határozott fellépés, mind szóban és írásban meggyőző, differenciált retorikai elemekben bővelkedő szubtilis betegsémagyarázatok, s általában az önreprezentáció legkülönbözőbb formái és eszközei idővel hírnevet, társadalmi beágyazottságot, számszerűleg is figyelemre méltó állandó páciéntúrát és ennek megfelelő minőségű és színvonalú anyagi hátteret biztosíthattak. A Cseh-Szombathy testvérek különösen jelentős vagyont gyűjtöttek sikeres orvosi praxisuk révén. Az idősebb József tanulmányai befejeztével 1782-ben Pesten telepedett le. Rövid ideig, 1784 és 1788 között Pest vármegyében Glosius Sámuel (1740–1802) mellett másod physicus-orvosként tevékenykedett, de életét valójában gyakorló orvosként betegeknek és magánpraxisa építésének szentelte. 1807-ből fennmaradt végrendelete és röviddel az 1815-ben bekövetkezett halála előtt a végrendelethez fűzött tizenegy pontból álló kiegészítés azt mutatja, hogy Cseh-Szombathy doktor élete során jelentős vagyont halmozott fel.¹⁵ Különösen figyelemre méltó saját egykori iskolájához, a Debreceni Református Kollégiumhoz kapcsolódó tudománypártoló gesztusa, amelynek minden részletét, hosszútávra tervezett fenntarthatóságát pontosan kidolgozta végrendeletében.¹⁶ A két dokumentum alapján pontos adatokkal rendelkezünk hátrahagyott javainak különböző alapítványokba fektetett pénzbeni értékéről, ami összesen 41 500 forintot tett ki. A legnagyobb összegű a Debreceni Református Kollégium javára tett 25 000 forintos alapítványa volt, amely a kémia, mineralógia, technológia és botanika magyar nyelven történő oktatása céljából felállítandó természetrajzi tanszék létrehozását

és működtetését szolgálta.¹⁷ Ugyancsak a Kollégiumnál helyezte el további 10.000 forintnyi összeget, amelynek éves – a korabeli pénzügyi kultúrában rendszerint öt vagy maximum hat százalékos – kamata egyik felét a tanintézet két tehetséges diákjának és az ő „Tanulásokra, Erkölcökre, Teszteknek s Ruhájoknak Tisztaságokra és illendőségekre” felügyelő professzornak az anyagi támogatására, míg a másik felét unokaöccsei debreceni vagy más református kollégiumbeli tanulmányainak fedezésére szánta. Alapítványt tett továbbá 3000 forint értékben a Pesti Református Gyülekezet számára, további 1000 forintot ugyanezen gyülekezet prédikátora fizetésének kiegészítésére, valamint 1000–1000 forint értékű fondról hagykozott a Sárospataki és Pápai Református Kollégiumok támogatására. Pest város ispotályát 500 forintos alapítvány létrehozásával támogatta, amelynek éves kamatait a szegények közötti kiosztásra szánta. Mind ezen felül Cseh-Szombathy, aki önálló családot nem alapított, végrendeletében négy testvére és azok gyermekei javára számos ingó vagyontárgya sorsáról (ezüstök, „sebbe való órák”, pálcák, „mobiliák”, „asztali készülétek”, ruhák, ágyneműk, tűzifa, tűzhely, pecsenyesütő, vaskályhák, szekerek és lovak szerszámokkal abrakkal, asztali borok, „aszszú-szöllő Borok”) is rendelkezett. Igen komoly értéket képviselt a korakban mind mennyiségét, mind tartalmát tekintve egyedülálló, mintegy 3700 kötetet számláló orvosi szakkönyvtára, amelyet az önálló családot szintén nem alapított testvéröccsével együtt gyűjtött. Sámuel öccse peregrinációja után szintén Pesten telepedett le gyakorló orvosként, s nagy érdemeket szerzett a himlőoltás népszerűsítése terén. Amint az a bátyjával egyidejűleg, szintén 1807-ben írt végrendeletéből kiderül, mindketten egymás, illetve adott esetben orvosi pályára lépő rokonaik javára rendelkeztek könyvtáraikról, meghagyva ugyanakkor, hogy amennyiben haláluk idején családjukban senki nem lenne, aki „már Magát valósággal [az orvosi hivatás gyakorlására] adta volna”, úgy a könyvtár szálljon a Debreceni Református Kollégiumra.¹⁸

¹⁴ Cseh-Szombathy emlékkönyveiben a számos bejegyző között olyan jelentős tudósok is feltűnnek, mint az erlangeni egyetemen oktató Friedrich von Wendt (1738–1818) a praxis clinica, Johann Ph. Rudolph (1729–1797) a sebészet, Johann Tobias Mayer (1752–1830) a matematika és a kísérleti fizika professzorai, vagy a varioláció egyik úttörőjének számító Jacob F. Isenflamm (1726–1793). Találkozott a nagytekintélyű orvos-természetbúvár Christoph Ludwig Hoffmannal (1721–1807), aki a magyar orvos utazásának időszakában a mainzi választófejedelem első udvari orvosi pozícióját töltötte be. Ugyanígy megtaláljuk az *album amicorum*-ban Siebold professzor nevét is, aki Cseh-Szombathyt a würzburgi kórházi gyakorlatában segítette.

¹⁵ Cseh-Szombathy József 1807. január 15-én kelt végrendeletét és az 1814. december 11-i keltezéssel hozzá fűzött kiegészítést ld. Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL PML), IV. 77. (Végrendeletek és alapítványok levéltári gyűjteménye), a. (Végrendeletek és alapítványok) 205. tétel. 1807. jan. 15.; uo. IV. 77. a. 206. tétel. 1814. dec. 11.

¹⁶ MNL PML IV. 77. a. 205. tétel. 1807. jan. 15. (6. és 7. pontok)

¹⁷ Cseh-Szombathy doktor természetrajzi tanszék alapítására vonatkozó ötlete minden valószínűség szerint egykori kollégiumi tanára, Hatvani István (1718–1786), valamint a kémiát és matematikát oktató Hatvani-tanítvány és utód Sárvári Pál (1765–1846) hatásával hozható összefüggésbe. A professzúra létrehozásával kapcsolatos, minden fontosnak tűnő részletről rendelkezik, pontosan meghatározva, hogy a tőke éves kamataiból 1000 forintot kezdetben a kollégium professzorai által kiválasztott tógátus diák kül- és belföldi képzésének költségeire fordítsák, aki azután a katedra oktatási feladatait látja el. Miután 1823-ban Sárvári tanítványát, Kerekes Ferencet (1784–1850) hívták meg a katedra professzorának, ez az évi 1000 forint fedezte a fizetését. A tanszék curriculumának kialakításáról, személyi meghatározóiról bővebben ld. *Gaál Botond: A természettudományok oktatása és művelése a Kollégiumban*. In: *Debreceni Református Kollégium története*. (Szerk. Barcza József.) Bp., 1988. 592–622. (itt különösen 610–613.). A Cseh-Szombathy-féle alap éves kamatainak másik felét az orvos rendelese szerint kezdetől fogva a tárgyi infrastruktúra feltételrendszerének megteremtésére, vagyis szakirányú könyvek beszerzésére, kémiai laboratórium, ásványtani gyűjtemény, botanikus kert létrehozására és fenntartására, valamint a tanszék professzorának munkáját segítő tógátus diák évi 250 forintban meghatározott fizetésére fordították.

¹⁸ Cseh-Szombathy Sámuel a végrendelet megírásának időpontjában jóval szerényebb vagyonnal rendelkezett, mint József bátyja: a könyvtáron kívül összesen 1200 forintot legál, 300 forintonként egyenlő mértékben elosztva a Pesti Református Gyülekezet, a Debreceni, a Sárospataki és Pápai Refor-

Az orvosok önreprezentációjának részét képezte külső megjelenésük. Ünnepeles alkalmakkor rendszerint talárban és kalapban vagy a kor divatjának megfelelően parókában, német vagy magyar szabású elegáns kabátban, ékszerekkel felszerelve, kezükben gombos végű doktorpálccával, doktortáskával és úti patikaládával jelentek meg.¹⁹ Az öltözködésen kívül anyagi helyzetük, a társadalomban és ezen belül az orvosok közösségében elfoglalt státuszuk és pozíciójuk amolyan külsődleges jelzőinek számítottak a jó lovak, esetleg szállítóeszközül használt kocsik, gazdag, csinos háztartás alkalmazottakkal, adott esetben többféle szolgálattevővel.²⁰ Tudományos szakirodalmi, illetve orvosi felvilágosító tevékenységükkel, közéleti pozíciók vállalásával (többnyire vármegyei táblabíró, városi magisztrátusban tagság, assessorság), hivatásuk karitatív jellegének hangsúlyozásával,²¹ működési székhelyükhöz közelebb vagy távolabb eső régiókra, de akár az egész országra kiterjedő beteglátogató körutazásaikkal tekintélyt, erkölcsi megbecsülést vívtak ki maguknak.

A sikeres magánpraxist folytató orvosok rendelkezésünkre álló távgyógyító levelezőhálózatának, esetlegesen fennmaradt orvosi naplóinak, hivatalos orvosi jelentéseinek vizsgálata nyomán kirajzolódik egy kép, amely azt mutatja, hogy a 18. század második felében (és még azon is túl) az akadémikus orvosdoktorok állandó, rendszerint jól fizető patientúrája egyértelműen főnemesi családok, birtokos nemesség, egyházi és világi értelmiség tagjaiból rekrutálódott, akik nemcsak működési székhelyükhöz közel éltek, hanem esetenként a korabeli Magyarország és Erdély távolabbi területein. A távgyógyító és betegágy melletti szolgáltatásokat magában foglaló orvosi magánpraxis kiépítésében, fenntartásában és folyamatos bővítésében a különböző természetű családi, társadalmi és közéleti kapcsolatrendszer, a szakmai hírnév és önreprezentáció, családi öröklés útján elnyert patientúra szempontjai és ezek tudatos használati érvényesültek. Az állandó, adott esetben jól fizető páciens körre épülő orvosi magánpraxis kiépítése, folyamatos

mátus Kollégiumok között. Ingóságait (pénzt, ezüstöt, zsebórákat, ágyneműket, alsó és felső ruházatot, bútorait) pedig testvéreire és azok utódaira, illetve adott esetben testvérei özvegyeire hagyta. Cseh-Szombathy Sámuel egyetlen eddig ismert végrendeletét ld. MNL PML IV. 77. a. 204. tétel. 1807. jan. 16. A testvérpár könyvtáráról 1864-ben *Series Librorum Bibliothecae Cseh-Szombathianae* címmel jegyzék készült: Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Könyvtár Kézirattára, R 71.10.

¹⁹ Jenney Alajos (1770 k.–1827/34?) Cseh-Szombathy Józsefet és Sámuel ábrázoló olaj, vászon portréit ld. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, Ltsz. 85.12.1. (Cseh-Szombathy József); uo. Ltsz. 86.138.1. (Cseh-Szombathy Sámuel).

²⁰ Cseh-Szombathy József végrendeletéből tudjuk, hogy több szekérral, lovakkal rendelkezett, valamint két ház körüli cselédet és egy kocsi is alkalmazott. MNL PML IV. 77. a. 205. tétel. 1807. jan. 15.

²¹ A köztiszteletnek örvendő és hírneves orvosokról írott nekrológokban, halotti prédikációkban visszatérő, szinte kötelező elemként jelenik meg a szegény sorsú betegek irányában tanúsított emberbarátságuk dicsérete, a nekik nyújtott ingyenes szolgálataik taglalása. Ebből a forráscsoportból két jellemző példát emelünk ki. Báthori Gábor Cseh-Szombathy József sírja felett mondott – halotti beszédeit tartalmazó gyűjteményes kötetben kiadott – prédikációjában kiemeli: „Nem csak a’ minden nélkül szükölködőket, hanem a’ tsekély fizetésből élőket, Papokat, Katonákat, Tanulókat, a Mesterlegényeket ’s több illyeneket minden jutalom nélkül gyógyított.” *Báthori G.: i. m. II. k. Pest, 1821. 94.*

bővítése paradigmátikusnak tekinthető, mivel hasonló stratégiák fedezhetők fel a vizsgált korszakunk második felében fővárossá emelkedő Pest-Budán működő orvosdoktorok esetében, így Cseh-Szombathy József mellett kortársai mint például Glosius, vagy a debreceni tiszti főorvos Szentgyörgyi József esetében is. Cseh-Szombathy hírnevét már rögtön pest-budai gyakorló orvosi működése kezdetén megalapozta, amikor számos beteget egy a városban uralkodó veszedelmes hideglelésből (valószínűleg tifusz) „szerentsésen és kevés napok alatt” meggyógyított. Bátori Gábor püspök még több mint három évtizeddel később is megemlékezett Cseh-Szombathynak erről a sikeres kúrájáról a róla szóló nekrológiájában: „magára vonta mindjárt az egész Pesti Publicum figyelmességét, magának a’ legfőbb házakba utat szerzett, hitele minden nap nevedett...”²² A „szerencsés kúrák” révén szerzett hírnév mellett az egész országra kiterjedő páciens hálózatának kiépítésében minden bizonnyal szabadkőműves kapcsolata is segítette. Cseh-Szombathy még diák korában, göttingeni tanulmányai során ismerkedett meg a páholy munkával, majd röviddel pesti orvosi praxisának megkezdése után, 1783-tól több magyarországi páholyt is aktív tagja volt.²³ Állandó, jól fizető páciensei közé tartoztak több vármegye adminisztrációjának magas rangú tisztségviselői, fő- és alispánok, mérnökök, jegyzők, ügyvédek, mellettük a szabadkőművességhez is kötődő Teleki, Haller, Fekete, Splényi, Gyulay, Mednyánszky, Bikessy, Mayerhofer, Szilassy, Viczay grófi és bárói családok prominens tagjai.²⁴

*

Ki is számított a 18. század második felében Magyarországon „ideális orvosnak”? A *peregrinatio medica hungarica*-ban részt vevő orvos nagyjából felvidéki vagy nyugat-dunántúli származású volt, főként protestáns háttérrel rendelkezett, és valamelyik evangélikus líceumban vagy református kollégiumban végezte középfokú tanulmányait. Ezek után sikeresen kapcsolódott rá az orvosi tudás közvetítésében jelentős, a korszak leginnovatívabbnak számító oktatási centrumok mentén szerveződő tudásáramlási útvonalakra. Az orvos-peregrinusok növekvő számaránya, a jól megválasztott egyetemek mint pozitív körülmények mellett a korszakban azonban több olyan tényező is létezett, amelyek lassították a tudásáramlást, illetve a hazai recepciót. Ezek közül kiemelhetjük a gazdasági erőforrások hiányát és a társadalom szerkezetére jellemző, az innovatív kezdeményezések előli elzárkózásra hajlamos rendi jelleget.

²² Uo. 85–86.

²³ Cseh-Szombathy József 1783-tól a pesti „Szent Sándor a Három Ezüst Horgonyhoz”, 1784-től a balassagyarmati „Az Erényes Zarándokhoz”, 1786-tól a pesti „Nagyszívűséghez” és 1792-től „A Hét Csillaghoz” címzett páholyoknak volt aktív tagja. Szabadkőműves páholytagságairól ld. *Abafi Lajos: A szabadkőművesség története Magyarországon. Bp., 1993. [1990]. 190, 214, 275, 281, 286, 295, 339, 364, 366–367, 388–389, 396, 404, 408.*

²⁴ Ezeket a családokat Báthori Gábor nekrológja külön is kiemeli. *Báthori G.: i. m. II. k. Pest, 1821. 86.*